Η μαχόμενη δημοκρατία ως αυτοαναίρεση της δημοκρατίας

Γεώργιος Φαλτσέτας

Οι εξαγγελίες του Ηλία Κασιδιάρη, μετά την αποφυλάκισή του, περί ανοιχτής υποστήριξης ιδρυθέντος «πατριωτικού» κόμματος έχουν προκαλέσει έντονες αναταράξεις στο –ήδη ενταγμένο σε προεκλογική περίοδο- πολιτικό σκηνικό. Οι αναταράξεις αυτές δεν εγγίζουν μόνο το πεδίο της πολιτικής, αλλά φέρουν ιδιάζον θεσμικό βάρος και γι' αυτό πυροδοτούν νέες συζητήσεις επί ζητημάτων τα οποία είχαν θεωρηθεί, εν πολλοίς, λυμένα. Το παρόν άρθρο δεν φιλοδοξεί να εμβαθύνει σε όλο το εύρος της πλούσιας και πολύπλευρης σχετικής συζήτησης, ούτε επεκτείνεται στην ανάλυση των νομοθετικών προβλέψεων που θεσπίστηκαν μετά την ολοκλήρωση της δίκης της Χρυσής Αυγής σε πρώτο βαθμό ή στον σχολιασμό της συναφούς νομολογίας του Αρείου Πάγου και του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου. Επικεντρώνεται στη θεωρητική κριτική της σύλληψης της μαχόμενης δημοκρατίας όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Karl Loewenstein και, σε αυτό το πλαίσιο, διατυπώνει ορισμένες σκέψεις για την αναγκαία στάση της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της.

Ως μαχόμενη δημοκρατία, νοείται η δυνατότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος να λαμβάνει προληπτικά νομοθετικά και διοικητικά μέτρα, ιδίως περιορισμού των πολιτικών δικαιωμάτων προσώπων που παρίστανται ως πολέμια της δημοκρατίας και τα οποία, δοθείσης της ευκαιρίας, είναι αποφασισμένα να την βλάψουν –ακόμα και να την καταλύσουν. Κατά την προσέγγιση αυτή, η ιστορική εμπειρία του ναζισμού δεν επιτρέπει στη δημοκρατία να 'νίπτει τας χείρας της' και να τροφοδοτεί αμέριμνη το μίσος όσων την επιβουλεύονται. Οι τελευταίοι εκμεταλλεύονται τους θεσμούς της, ενσωματώνονται στο παιγνίδι του πολιτικού ανταγωνισμού, επιρρωνύουν τις θέσεις τους και, τελικά, καταφέρουν το τελειωτικό χτύπημα, αναλαμβάνοντας τη διακυβέρνηση και θέτοντας εκποδών τις συνιστώσες της δημοκρατίας: την πολιτική αυτονομία, τη διάκριση των εξουσιών και προεχόντως τα θεμελιώδη δικαιώματα[1]. Μάλιστα, το διακύβευμα είναι άκρως σοβαρό και ενεστώς. Ο συναφής προβληματισμός δεν συνιστά απόρροια μιας πεσιμιστικής –ή και κινδυνολογικής- υπόθεσης εργασίας. Ας ανασύρουμε στη μνήμη μας ότι το νεοναζιστικό μόρφωμα της Χρυσής Αυγής κατόρθωσε να μπει στη Βουλή στις δύο εκλογές του 2012 και να αναδειχθεί τρίτο στις ευρωεκλογές του 2014, εκμεταλλευόμενο την οξεία δημοσιονομική κρίση από την οποία διήλθε η χώρα μας, καθώς και την εναγώνια αναζήτηση σωτήρων από μέρος της ελληνικής κοινωνίας που ένιωθε να συνθλίβεται κάτω από το βάρος της ασθμαίνουσας εθνικής οικονομίας.

Τούτων δοθέντων, εγείρεται το ερώτημα του αν η ελληνική πολιτεία πρέπει να αποτρέψει τον κίνδυνο της διολίσθησης στον ολοκληρωτισμό και να απαντήσει σθεναρά στο νέο εγχείρημα του Κασιδιάρη, ο οποίος έχει εμπράκτως διακηρύξει την περιφρόνησή του απέναντι στους κοινοβουλευτικούς και δημοκρατικούς θεσμούς. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει αναγκαία να έχει ως αφετηρία τα θεωρητικά θεμέλια της μαχόμενης δημοκρατίας, ούτως ώστε να

[1] Ο Karl Loewenstein παρατηρεί σχετικά: «*ο μηχανισμός της δημοκρατίας είναι ο Δούρειος Ίππος μέσω του οποίου ο εχθρός εισέρχεται στην πόλη. Στον φασισμό, με το προσωπείο ενός νομικά αναγνωρισμένου πολιτικού κόμματος, παραχωρήθηκαν όλες οι δυνατότητες των δημοκρατικών θεσμών*». βλ. Loewenstein K., «*Militant Democracy and Fundamental Rights, I*», American Political Science Review 31/1937, σ. 424.

βοηθηθούμε στη σφυρηλάτηση μιας –όσο το δυνατόν- στέρεης κρίσης σχετικά με τις επιμέρους πρακτικές της εκφάνσεις.

Ο Karl Loewenstein, ο οποίος εισήγαγε την έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας, υποστήριξε εμφατικά ότι η δημοκρατία πρέπει να γίνει πειθαρχημένη ή και αυταρχική στη μάχη της εναντίον του φασισμού[2]. Πρέπει να καταπολεμήσει τη φωτιά με τη φωτιά[3]. Κατά τον ίδιο, ο φασισμός δεν αποτελεί μια κοσμοθεωρία που εξηγεί εμπειρικά τη συγκρότηση της εξουσίας, ούτε αποσκοπεί στην, με κανονιστικούς όρους, νομιμοποίησή της. Με άλλα λόγια, ο φασισμός δεν συνιστά ιδεολογία, αλλά μόνο μια τεχνική κατάληψης της εξουσίας[4]. Προς τον σκοπό αυτό, αξιοποιεί το συναίσθημα, ήτοι προσπαθεί να κινητοποιήσει τις μάζες δια της συναισθηματικής διέγερσής τους[5]. Προσπαθεί, περαιτέρω, να εμφυσήσει στον λαό μια φρενίτιδα εθνικιστικού ενθουσιασμού, να προκαλέσει φόβο στους πολιτικούς αντιφρονούντες και, εν τέλει, να χειραγωγήσει[6]. Οι εξτρεμιστές αντιστρατεύονται, έτσι, τη λογική και, ιδίως, την ορθολογική ανταλλαγή επιχειρημάτων, τα οποία αμφότερα αποτελούν ουσιώδη γνωρίσματα της δημοκρατίας[7]. Σε αντίθεση με τον φασισμό, η δημοκρατία αδυνατεί να κινητοποιήσει συναισθηματικά τον λαό. Ο Loewenstein παρατηρεί, μάλιστα, με λύπη ότι: «*Σήμερα, οι άνθρωποι δεν θέλουν να πεθάνουν για την ελευθερία*[8]». Για τον λόγο αυτό, το δημοκρατικό πολίτευμα -εξ ορισμού ανίκανο να εισέλθει αποτελεσματικά στο πεδίο του συναισθηματισμού (emotionalism) στο οποίο ο φασισμός κατισχύει- πρέπει να πολεμήσει όσους απεργάζονται την καταστροφή του με τα δικά του όπλα. Ο Loewenstein προτείνει μια σειρά από νομοθετικά μέτρα τα οποία κατατείνουν στον περιορισμό των δικαιωμάτων των αντιδημοκρατών, θέτοντάς τους στο περιθώριο του πολιτικού σώματος. Ενδεικτικά, προκρίνει περιορισμούς στην εξτρεμιστική πολιτική προπαγάνδα, στα δικαιώματα συνάθροισης και στην ελευθερία του τύπου, απαγόρευση και διάλυση κομμάτων που δεν εμφορούνται από δημοκρατικές αρχές, ποινικοποίηση της χρήσης συμβόλων, στολών και διακριτικών από μέλη κομμάτων, απαγόρευση τόσο της στρατιωτικοποίησης των τελευταίων, όσο και της ίδρυσης κομματικών πολιτοφυλακών (party militias) κ.ο.κ[9]. Ζητούμενη είναι η αποστέωση της επιρροής των εξτρεμιστών στην πολιτική διαδικασία, καθώς και η αποσόβηση του κινδύνου οι δημοκρατίες να μιμηθούν τη Βαϊμάρη, η οποία κατέρρευσε συνεπεία της ανεκτικότητάς της, εκληφθείσα ως αδυναμία από τους αντιπάλους της.

Τα μέτρα που προτείνει ο Loewenstein υιοθετήθηκαν από πολλά δημοκρατικά κράτη, μερικά από τα οποία τα συμπεριέλαβαν στα Συντάγματά τους[10]. Όσον αφορά τα καθ' ημάς, μέχρι πρότινος το

[2] Loewenstein, K., «*Militant Democracy and Fundamental Rights, II*», American Political Science Review 31/1937, σ. 657-658.
[3] Loewenstein, «Militant Democracy and Fundamental Rights, I», ό.π., σ. 431.
[4] Ibid, σ. 422-423. βλ. και Σημαντήρας Ν., «*Καμία ελευθερία στους εχθρούς της ελευθερίας; Μια κριτική ανάγνωση του Karl Loewenstein*», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 17/2026, σ. 163-164.
[5] Loewenstein, «Militant Democracy and Fundamental Rights, I», ό.π., σ. 418.
[6] βλ. και Sajó A., *«Militant Democracy and Emotional Politics»*, Constellations 19/2013, σ. 562-563.
[7] Ibid, σ. 569 επ.
[8] Loewenstein, «Militant Democracy and Fundamental Rights, I», ό.π., σ. 428.
[9] Επί των προτεινόμενων μέτρων μαχόμενης δημοκρατίας βλ. αναλυτικά Loewenstein K., «*Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I και II*», Columbia Law Review 38/1938.
[10] Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η Γερμανία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το άρθρο 21 παρ. 2 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ορίζει ότι: «*Τα κόμματα τα οποία, σύμφωνα με τους σκοπούς τους ή τη συμπεριφορά των υποστηρικτών τους, επιδιώκουν να υπονομεύσουν ή να καταργήσουν την ελεύθερη δημοκρατική βασική τάξη ή να θέσουν σε κίνδυνο την ύπαρξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, είναι αντισυνταγματικά*», παρέχοντας έτσι τη νομική δυνατότητα διάλυσής τους, όπως συνέβη με το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ράιχ (SPR) το 1952 και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γερμανίας (KPD) το 1956.

ελληνικό Σύνταγμα δεν συγκατάνευε στην υιοθέτηση της θεωρίας του Loewenstein. Καίτοι το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος του 1975, ακολουθώντας τα χνάρια της «βαθείας τομής» του 1963 και εμπνεόμενο από το άρθρο 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, προέβλεπε τη δυνατότητα θέσεως εκτός νόμου κομμάτων που σκοπούν στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, εντούτοις οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, ορμώμενες από το ιστορικό προηγούμενο του παρασυντάγματος και της απαγόρευσης του ΚΚΕ[11], ματαίωσαν τη συμπερίληψη μιας τέτοιας διάταξης στον Καταστατικό Χάρτη[12]. Ήταν, επομένως, συνειδητή επιλογή του συντακτικού νομοθέτη να συμπορευθεί με ένα μοντέλο ανεκτικής δημοκρατίας, αποκρυστάλλωση του οποίου αποτέλεσε η διαμόρφωση του άρθρου 29.

Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής και η εγκληματική της δράση κινητοποίησαν τον δημοκρατικό πολιτικό και επιστημονικό κόσμο της χώρας. Από τη μία, η γραμματική διατύπωση του άρθρου 29 του Συντάγματος και η φιλελεύθερη ερμηνευτική πλαισίωσή της, την οποία υιοθέτησε και η νομολογία, κατέτειναν στην απόρριψη του δόγματος της μαχόμενης δημοκρατίας και, ιδίως, στη θεώρηση της διάλυσης κομμάτων ως συνταγματικά απαγορευμένης. Από την άλλη, η Χρυσή Αυγή χρησιμοποίησε την είσοδό της στη Βουλή για τη συστηματική τέλεση εγκληματικών πράξεων, που οδήγησαν στην ποινική δίωξη ηγετικών στελεχών και μελών της και στην καταδίκη τους από το Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων τον Οκτώβριο του 2020.

Μετά από αυτήν την εξέλιξη, ο νομοθέτης επιχείρησε με τη μεθόδευση της τροποποίησης του εκλογικού δικαίου να επιφέρει το αποτέλεσμα της απαγόρευσης κομμάτων, την οποία αποκηρύττει το Σύνταγμα. Αντί όμως της διάλυσης κόμματος που «*δεν υπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος*» προβλέφθηκε με τους Ν. 4804/2021 και 5019/2023 η απαγόρευση καθόδου στις εκλογές κόμματος του οποίου ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής ή ο νόμιμος εκπρόσωπος έχουν καταδικασθεί έστω πρωτοδίκως για ορισμένα εγκλήματα μεταξύ των οποίων και η συγκρότηση, διεύθυνση και ένταξη σε εγκληματική οργάνωση. Ακόμα και η νομοτεχνική διατύπωση των διατάξεων μαρτυρεί τον καιροσκοπισμό του νομοθέτη, ο οποίος προσηλώνεται στην επίλυση των τρεχόντων προβλημάτων της πολιτικής ζωής, αδιαφορώντας για την επίτευξη περισσότερο μακροπρόθεσμων στόχων[13].

Οι νομοθετικές λύσεις που υιοθετήθηκαν άγουν σε μια μετατόπιση από το μοντέλο της ανεκτικής σε εκείνο της μαχόμενης δημοκρατίας, ωστόσο προκαλούν συνταγματικούς και δικαιοκρατικούς

---

[11] Αξιοσημείωτη είναι η αγόρευση του Ηλία Ηλιού: «*Είναι το τρομερόν άρθρον 12 με συμπλήρωσιν το άρθρον 100 περί Συνταγματικού Δικαστηρίου διά την διάλυσιν των Κομμάτων. Νομίζω ότι αρχή της Δημοκρατίας είναι ότι δεν υπάρχει εις τον κόσμον αυθεντία, δεν υπάρχει ορθοδοξία, η οποία να ισχύη διά πάντα, η οποία να υποχρεώνη όλους τους πολίτας, να έχουν τας αυτάς αντιλήψεις και τα αυτά φρονήματα… Εάν λοιπόν μία αντίθεσις, βασική έστω, ριζοσπαστική έστω, εναντίον μιάς δεδομένης καταστάσεως, με την μαρτυρίαν και επί τη βάσει φακέλων που έχει καταρτίσει η Αστυνομική Αρχή, διότι άλλο τι δεν είναι δυνατόν να προκύψη, τεθή εκτός νόμου, πάλι καταλύεται το Δημοκρατικό Πολίτευμα. Και μην ξεχνάτε…ότι όταν κάποια απαγορευτική διάταξις ανελευθέρα, ετέθη εις βάρος του Κομμουνισμού, δεν άργησε πολύ διά να επεκταθή και εφαρμοσθή και εις βάρος των Αριστερών, αλλά μακράν του Κομμουνισμού ευρισκομένων και εις βάρος του Κέντρου και εις βάρος της Δεξιάς…*»

[12] Κουρουνδής Χ., «Από την υπέρβαση του μετεμφυλιακού τραύματος στη φασιστική απειλή. Παλιές και νέες ερμηνείες του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος», στο https://www.constitutionalism.gr/apo-tin-ipervasi-tou-metemfiliakou-travmatos-dti-fasistiki-apili/ (πρόσβαση: 16.10.2026) και Δρόσος Γ., Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 1982, ηλεκτρ. επανέκδ. e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2023, σ. 219-220.

[13] Ρίζος Σ., «*Μαχόμενη – Αμυνόμενη Δημοκρατία: το δόγμα και η πράξη*», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 17/2026, σ. 156.

προβληματισμούς. Εν πρώτοις, η τροποποίηση του εκλογικού νόμου συντελέστηκε μετά την οριστική καταδίκη μελών της Χρυσής Αυγής για το αδίκημα της εγκληματικής οργάνωσης. Ως εκ τούτου, η τροποποίηση αυτή είναι προϊόν της θέσπισης αρκούντως φωτογραφικών διατάξεων[14]. Καίτοι ο νόμος πρέπει να πληροί τα στοιχεία του γενικού και αφηρημένου, εν προκειμένω οι ρυθμίσεις είναι απόλυτα ειδικές και συγκεκριμένες, ούτως ώστε να ονοματίζουν κατ' ουσίαν τα πραγματικά περιστατικά που συγκροτούν την περίπτωση της Χρυσής Αυγής και να απολλύουν τελικά το δικαιοκρατικό τους θεμέλιο. Δεύτερον, οι διαληφθείσες διατάξεις είναι έμπλεες αόριστων εννοιών όπως η «πραγματική ηγεσία» που κρύπτεται πίσω από μια «φαινομενική», αλλά μη καταδικασθείσα. Οι έννοιες αυτές, τις οποίες οφείλει να αξιολογεί το δικαστήριο, είναι ρευστές και δυσαπόδεικτες, συνεπάγονται δε ευρύτατες δυνατότητες δικαστικής αυθαιρεσίας, ακόμα και παγίωσης της επιλεγόμενης «κυβέρνησης των δικαστών». Παρέχεται, δηλαδή, πρόσφορο έδαφος για δικαστικούς ελέγχους σκοπιμότητας που μπορεί να εξικνούνται σε ιδεολογικό έλεγχο των κομμάτων υπό το προκάλυμμα της προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, με οδυνηρές συνέπειες για τα πολιτικά δικαιώματα τμήματος των πολιτών[15]. Εξάλλου, οι διατάξεις αυτές άγουν ουσιαστικά σε καταστρατήγηση του Συντάγματος, το οποίο δεν νεύει θετικά στην υιοθέτηση της μαχόμενης δημοκρατίας. Η απαγόρευση συμμετοχής στις εκλογές ισοδυναμεί εν τοις πράγμασι με απαγόρευση κόμματος, διότι εξ ορισμού σκοπός ενός κόμματος είναι η κάθοδός του στις εκλογές και η διεκδίκηση της ψήφου του λαού[16]. Αν ένα κόμμα αποστερηθεί το δικαίωμά του να μετάσχει στις εκλογές (που αποτελεί την πεμπτουσία των νόμιμων δραστηριοτήτων του) δεν έχει λόγο ύπαρξης και καθίσταται πολιτικά απονεκρωμένο.

Τέλος, οι υπό κρίση διατάξεις είναι διάτρητες για έναν ακόμη λόγο. Πέραν του ότι, με το να αρκούνται σε οριστική καταδίκη μελών κόμματος προκειμένου να οδηγήσουν σε απαγόρευση του τελευταίου να κατέλθει στις εκλογές, καταργούν το τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου δυνάμει του οποίου αυτός τεκμαίρεται αθώος μέχρι την αμετάκλητη διάγνωση της ενοχής του, περαιτέρω προκαλούν διάρρηξη στον σύνδεσμο του δικαιώματος του εκλέγειν με το δικαίωμα του εκλέγεσθαι[17],[18]. Τούτο διότι, καίτοι το δικαίωμα του εκλέγειν διατηρείται άθικτο, αντιθέτως το δικαίωμα του εκλέγεσθαι καθίσταται πρακτικώς ανενεργό και, μάλιστα, συνεπεία οριστικής καταδίκης. Ειδικότερα, τα έστω οριστικώς καταδικασθέντα (για ορισμένες πράξεις) μέλη του κόμματος του οποίου η κάθοδος στις εκλογές απαγορεύθηκε, θα αναγκαστούν να θέσουν υποψηφιότητα ως ανεξάρτητοι, διαφορετικά το κόμμα στο οποίο τυχόν θα προσχωρήσουν διατρέχει τον κίνδυνο να μην αναγορευθεί. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη ότι το κατώφλι του 3% που απαιτεί ο εκλογικός νόμος προκειμένου να εισέλθει κάποιος εκλεγείς στη Βουλή είναι πρακτικώς αδύνατο να επιτευχθεί από μεμονωμένους υποψηφίους, το παθητικό πολιτικό δικαίωμα

---

[14] Kouroutakis A., «*Against Militant Democracy*», German Law Journal 26/2025, σ. 986-987.

[15] Βλ. Καραβοκύρης, Γ., «*Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία*». Δικαιώματα του Ανθρώπου 96/2023, σ. 399.

[16] Βλ. Βλαχόπουλος Σ., «Αρκεί ο Ποινικός Κώδιξ», στο https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/arkei-o-poinikos-kwdix/ (πρόσβαση: 16.10.2026), Σωτήριος Ρίζος, «Απαγορεύσεις κομμάτων: Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών», στο https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/apagorefseis-kommatwn-to-syntagmatiko-provlima-twn-eklogwn-apopsi-i/ (πρόσβαση: 16.10.2026) και Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 454-457.

[17] Τούτο, δοθέντος ότι κατά τα άρθρα 51 και 53 του Συντάγματος, η στέρηση του δικαιώματος του εκλέγειν (που αποτελεί προϋπόθεση για το δικαίωμα του εκλέγεσθαι) μπορεί να επέλθει μόνο ως παρεπόμενη ποινή συνεπεία αμετάκλητης ποινικής καταδίκης, δυνατότητα η οποία καταργήθηκε υπό το κράτος του νέου Ποινικού Κώδικα (Ν. 4619/2019).

[18] Ρίζος, «Απαγορεύσεις κομμάτων: Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών», ό.π.

των τελευταίων οδηγείται σε απίσχναση και ουσιαστική εκμηδένιση[19]. Από την άλλη πλευρά, το ενεργητικό πολιτικό δικαίωμα ουδόλως επηρεάζεται. Τούτο όμως οδηγεί σε έλλειψη εσωτερικής συνοχής και σε αξιολογική αντινομία, της οποίας η κατάφαση προϋποθέτει αναθεώρηση του Συντάγματος.

Από τα ανωτέρω δύνανται να συναχθούν πορίσματα ευρύτερης εμβέλειας. Πράγματι, όπως διέγνωσε ο Loewenstein, η δημοκρατία επενδύει στη λογική και στον διαλεκτικό αντιπαραθετικό λόγο, ο οποίος συνίσταται στην προβολή επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων[20]. Στην ουσία της δημοκρατίας αντανακλάται η ανεκτικότητα για όλες τις απόψεις και η επίτευξη συμβιβασμών μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας, ούτως ώστε από την ενδημούσα στην πολιτική κοινωνία αντίθεση να προκύψει η σύνθεση[21]. Προϋπόθεση αυτών είναι ο διάλογος. Αντιθέτως, το δηλητήριο του φασισμού δεν μπορεί να ευδοκιμήσει υπό συνθήκες διαλόγου. Όπως οξυδερκώς διείδε ο Loewenstein, το ισχυρότερο όπλο στη φαρέτρα του φασισμού είναι το συναίσθημα. Έναντι των αρετών της δημοκρατίας, οι οποίες θα γίνουν αισθητές στην αρένα της καλόπιστης πολιτικής συζήτησης, ο ολοκληρωτισμός δεν έχει τίποτα να αντιτάξει. Τοιουτοτρόπως, η δημοκρατία πρέπει να εκμεταλλευθεί την έφεσή της –και την αδυναμία του φασισμού- ως προς τον διάλογο.

Ο διάλογος, όμως, αυτός δεν μπορεί να νοηθεί ως μια αποστειρωμένη και υψιπετής διαδικασία που μένει εσώκλειστη στο κοινοβούλιο και τους λοιπούς επίσημους θεσμοποιημένους χώρους. Στη δημόσια διαβούλευση δέον να συμμετέχουν και οι πολίτες, οι οποίοι πρέπει να παραμένουν ενεργοί και να μην καρτερούν την ημέρα των εκλογών για να αρθρώσουν το κυρίαρχο ανάστημά τους. Ο λαός πρέπει να είναι προσφυώς εκπαιδευμένος ώστε να αποκηρύττει τον εξτρεμισμό, να γνωρίζει την λειτουργία των θεσμών και να καλλιεργείται αδιαλείπτως εντός του το δημοκρατικό έθος. Τούτο επιτυγχάνεται βλέποντας και τον τρόπο με τον οποίο μια δημοκρατία αντιμετωπίζει όσους την υποσκάπτουν. Καίτοι είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμη να υπερασπιστεί ένθερμα τα ιδανικά της –ιδίως εκείνα που συνυφαίνονται με τα δικαιώματα- στο δημόσιο διάλογο, εντούτοις δεν αναιρεί τον εαυτό της και καλύπτει όσους την πολεμούν με το πέπλο της ανεκτικότητας και του σεβασμού. Αν, στο όνομα της προστασίας των δικαιωμάτων, το δημοκρατικό πολίτευμα αποστερεί τα δικαιώματα όσων την αρνούνται, τότε προσπίπτει στα δίχτυα του ολοκληρωτισμού, ηττάται από τον τελευταίο και μετουσιώνεται σε μια παρέκβαση δημοκρατίας, ήτοι σε μια κακέκτυπη και κολοβή μορφή της που έχει απωλέσει τη βαθύτερη ουσία της. Ενώ τράπηκε σε μαχόμενη χάριν της αυτοσυντήρησής της, εν τέλει λόγω ακριβώς της μαχητικότητάς της καταλύθηκε.

Έτσι, οι έννοιες που συναπαρτίζουν την έννοια της «μαχόμενης δημοκρατίας» φαίνεται να βρίσκονται σε σχέση βαθιάς μεταξύ τους έντασης και να αδυνατούν να συνυπάρξουν δίχως η μια από τις δύο να στρεβλωθεί ανεπανόρθωτα. Κατά τη διατύπωση του Hans Kelsen: «*Όποιος υποστηρίζει τη δημοκρατία δεν πρέπει να εμπλέκεται στην καταστροφική αντίφαση του να καταφεύγει στη δικτατορία για να σώσει τη δημοκρατία. Πρέπει κανείς να παραμένει πιστός στη σημαία του*[22]». Ο ίδιος θεωρούσε ότι εγγενώς η δημοκρατία βαρύνεται με το ρίσκο της

[19] Καραβοκύρης, «Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία», ό.π., σ. 398.
[20] βλ. και Kelsen H., The Essence and Value of Democracy, επιμ. Nadia Urbinati/Carlo Invernizzi Accetti, μτφρ. Brian Graf, Rowman & Littlefield, Λάνχαμ 2013, σ. 69.
[21] Ibid, σ. 70 και 109.
[22] Kelsen H., «*Verteidigung der Demokratie*» στο Jestaedt M./Lepsius O. (επιμ.), Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie, Mohr Siebeck, Τύμπιγκεν 2006, σ. 237. Βλ. μτφρ σε: Baume S., «*The*

αυτοκατάλυσης και ότι είναι καταστροφικό για την ίδια να επιβάλλει τον εαυτό της σε πείσμα της βούλησης της πλειοψηφίας των πολιτών, οι οποίοι αποφασίζουν αυτόνομα για το μέλλον τους[23]. Αν η δημοκρατία περιορίζει τα δικαιώματα των αντιπάλων της και υποβάλει τους πολιτικούς παίκτες σε φρονηματικό και ιδεολογικό έλεγχο, οδηγείται σε νόθευση της δημοκρατικής αρχής και σε αναίρεση της λαϊκής κυριαρχίας[24]. Τότε, κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Αρ. Μάνεση, ο πολιτικός αντίπαλος: «*διώκεται σαν επικίνδυνος, επειδή ακριβώς δεν είναι δυνατό να διωχτεί σαν ένοχος*[25]*»*.

Εξάλλου, η επιβολή μέτρων μαχόμενης δημοκρατίας, πέραν του ότι εκφυλίζει την ουσία και την αξία της δημοκρατίας, παρίσταται αναποτελεσματική για τη σωτηρία της από τις ολοκληρωτικές τάσεις που επωάζονται δριμείες μέσα από τα σπλάχνα της. Οι απαγορεύσεις κομμάτων και οι περιορισμοί των δικαιωμάτων των αντιδημοκρατών ενδέχεται να επιφέρουν τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Κατά τη ρήση του Φ. Νίτσε: «*Ακόμα και σήμερα, δε χρειάζεται παρά ν' αντιμετωπιστεί με κάπως βάναυσα μέσα καταδίωξης για να αποκτήσει σεβαστό όνομα οποιαδήποτε ιδέα, αδιάφορο πόσο άσχετη είναι αυτή καθεαυτή*[26]*»*. Αυτό σημαίνει ότι η επιβολή περιορισμών μπορεί να συσπειρώσει τους αντιδημοκράτες στη μάχη τους εναντίον των θεσμών, αντί να τους αποδυναμώσει. Οι τελευταίοι θα διακηρύξουν ότι υφίστανται διώξεις για τις ιδέες τους και ότι αποτελούν ουσιαστικά μάρτυρες. Ταυτόχρονα, η μαρτυροποίηση και ηρωοποίησή τους θα χαρίσει γοητεία στα κηρύγματά τους, διότι θα θεωρηθεί ότι οι εξτρεμιστικές φωνές που φιμώθηκαν έλεγαν την αλήθεια, ότι τα λεγόμενά τους είχαν αξία, αλλά η καθεστηκυία εξουσία επέλεξε την εξόντωσή τους επειδή την απειλούσαν. Συνεπεία τούτων, η θέση των αντιδημοκρατών θα ενισχυθεί τόσο ώστε να απειλήσουν πραγματικά να γίνουν πλειοψηφία. Όταν όμως συμβεί αυτό, κανένα μέτρο δεν θα μπορέσει να αποτρέψει τη δημοκρατία από το να πνεύσει τα λοίσθια. Με λίγα λόγια, η δημοκρατία θα αυτοκτονήσει όχι λόγω της ανεκτικότητάς της, αλλά λόγω της μαχητικότητάς της.

Ως εκ τούτου, η –έστω και έμμεση- συμμετοχή του Κασιδιάρη στις εκλογές μπορεί να αντιμετωπιστεί επαρκώς με το οπλοστάσιο και τους ίδιους θεωρητικούς πόρους της δημοκρατίας. Η τελευταία περιποιεί τιμή στον διάλογο και στην ακώλυτη έκφραση όλων των απόψεων και, για τους λόγους αυτούς, η προσφυγή σε μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας, πέρα από συνταγματικά ύποπτη, είναι και απευκταία. Το φαινόμενο του φασισμού πρέπει να καταπολεμηθεί στη ρίζα του και όχι επιδερμικά. Οι πολίτες δέον να είναι ενεργοί και να αποδυθούν σε μια διαδικασία ατέρμονου και άγρυπνου ελέγχου των εξουσιών. Ο Ν.Ι. Σαρίπλος, ήδη από τον 19ο αιώνα, τόνιζε ότι ο κυρίαρχος λαός ποτέ δεν υπνώττει, αντίθετα βρίσκεται διαρκώς σε εγρήγορση ελέγχοντας τις εξουσίες[27] και, επομένως, δύναται με αυτό τον τρόπο να προλάβει αντιδημοκρατικές στροφές και να αποτρέψει την άνοδο των ιδεολογιών της βίας. Ακόμα κι έτσι, ωστόσο, δεν αποκλείεται αντιδημοκρατικές δυνάμεις να επιχειρήσουν να ανατρέψουν το πολίτευμα. Το ζήτημα τότε παύει να είναι, σε τελική ανάλυση, νομικό[28]. Ως ultimum refugium, και εφόσον το δημοκρατικό πλαίσιο

Kelsenian Critique of Militant Democracy: Its Contemporary Echoes», στο Baume S./Ragazzoni D. (επιμ.), Hans Kelsen on Constitutional Democracy: Genesis, Theory, Legacies, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2026, σ. 355.

[23] Invernizzi Accetti C./Zuckerman I., «*What's Wrong with Militant Democracy*?», Political Studies 65/2017, σ. 184.

[24] Μάνεσης Αρ., «*Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα*», Σύγχρονα Θέματα 8/1980, σ. 29. Ιδίως: «*Όταν η δημοκρατία τείνει να γίνει διευθυνόμενη αυτοαναιρείται».*

[25] Ibid, σ. 25.

[26] Νίτσε Φ., Το λυκόφως των ειδώλων – Ο αντίχριστος, μτφρ. Γιάννης Δρασγάνης, Κάκτος, Αθήνα 1989, σ. 221.

[27] Σαρίπολος Ν. Ι., Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνα 1851, σ. 56-57.

[28] Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 223.

έχει ήδη διαρραγεί, το Σύνταγμα παρέχει την έσχατη απάντηση στο πρόβλημα της ανατροπής του πολιτεύματος σε ένα άρθρο του: το 120 παρ. 4 που διαλαμβάνει το δικαίωμα αντίστασης του λαού έναντι όσων αποπειρώνται να καταλύσουν την έννομη τάξη.

Πάντως, προτού η φασιστική απειλή απλώσει τα πλοκάμια της στην κρατική εξουσία και κατορθώσει τον σφετερισμό της, η ριζική πάταξή της μπορεί να πραγματωθεί και με τη λήψη συγκεκριμένων (όχι, όμως, «μαχόμενων») διαρθρωτικών μέτρων. Αρχικά, το κράτος οφείλει να ενθαρρύνει το διάλογο και να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την, εκ μέρους όλων των πολιτών, απαραίτητη άσκηση επιρροής στον σχηματισμό και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Προς τούτο, μπορεί να χρηματοδοτεί τη διεξαγωγή δημόσιων συζητήσεων, στις οποίες θα εκπροσωπούνται όλες οι απόψεις[29], όπου μόνο η δημοκρατική διακυβέρνηση θα παρίσταται ανθεκτική στη βάσανο της ορθολογικής πολιτικής κριτικής. Σε τούτο, καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει και η δημοκρατική εκπαίδευση. Προσέτι, ορισμένα μέτρα άμβλυνσης των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων και ενίσχυσης των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων είναι καίρια διότι έτσι όλοι θα μπορούν να ενασκήσουν πιο αποτελεσματικά τα πολιτικά τους δικαιώματα και να μετάσχουν στη συλλογική λήψη των αποφάσεων, χωρίς να παραστεί η ανάγκη να εκπροσωπηθούν οι πιο αδύνατοι από εξτρεμιστικά κόμματα που εκμεταλλεύονται την απόγνωσή τους[30]. Η εμβάθυνση της κοινωνικο-οικονομικής ισότητας θα ενισχύσει την κοινωνική συνοχή και θα επιτρέψει σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού να αναπτύξει ανοσία έναντι των συγκινησιακά φορτισμένων βελών του φασισμού. Η δημοκρατία, λοιπόν, δεν είναι αναγκαίο να τραπεί σε μαχόμενη για να προστατευθεί. Τανάπαλιν, δέον να συμπεριλάβει όλα τα κόμματα και όλες τις απόψεις στον πολιτικό στίβο, καθοδηγούμενη από το Σύνταγμα και το απαράμιλλο ιδανικό της διαβούλευσης. Η αποφυλάκιση νοσταλγών του ολοκληρωτισμού δεν πρέπει να εμπνεύσει φόβο στους δημοκρατικούς εκπροσώπους τόσο της πολιτικής σκηνής, όσο και της συνταγματικής επιστήμης της χώρας μας.

[29] βλ. και Ρωλς Τ., Θεωρία της δικαιοσύνης, μτφρ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης, Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 270-271.
[30] Επ' αυτού βλ. εκτενώς Malkopoulou A./Norman L., «*Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives*», στο Malkopoulou A./Kirshner A. (επιμ.), Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2019, σ. 107-110.